

116

4

अथ सारस्वतीयाकरण

Saraswata vijakarna

116
4

नाये॥ देवे॥ अकारस्यभिसिष्ठं दस्यकारोवक्तव्यं॥ देवेभिः॥ कर्णेभिः॥ चतुर्थ्येकवचने
 देवदुःसितिस्थिते॥ डरक्॥ अकारात्परस्यडेइत्योतस्यागागमो भवति॥ दुकारोदुत्कार्थार्थः॥
 कित्वादन्ते॥ एअप॥ दीर्घः॥ देवाय॥ देवाभ्यां॥ एहिवहुत्वे॥ नकारस्यैवं भवति॥ सकारे
 भकारेच परेवहुत्वे सति॥ देवेभ्यः॥ पंचम्येकवचने देवदुःसितिस्थिते॥ डसिरत्॥ अका
 त्परोडसिरद्वेति॥ दीर्घः॥ देवात्॥ देवाभ्यां॥ देवेभ्यः॥ षष्ठ्येकवचने देवदुःसितिस्थि

2157

सारं

॥११॥

ते॥ दुःस्य॥ अकारोऽस्यो भवति॥ देवस्य॥ ओसि॥ अकारस्य ओसि परेऽस्ये भवति॥ एअप्॥ देवयोः॥ नुडासः॥ समानात्परस्यासौ नुडो भवति॥ टित्वादादौ॥
(उकार उच्चारणार्थः॥ टकारो देशनिधमार्थः॥ नासि॥ नासि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति॥
देवानां॥ सप्तम्येकवचने देवोऽङ् इति स्थिते॥ अइए॥ देवे॥ देवयोः॥ बहुवचने देवसु
पुङ् इति स्थिते॥ पकारः पितृकार्यार्थः॥ किलात्पः सः सतस्य॥ कपर्णादिलाच्च प्रत्याहा

॥राम॥

॥११॥

रादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण ह्यतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति ॥ देवेषु ॥ असंज्ञो-
सिद्धिः ॥ आसंज्ञा माभिमुखीकरणात्स्मिन्नर्थो विहितः सिद्धिः संज्ञको भवति ॥ स-
मानाद्वैर्लोपो धातोः ॥ समानादुत्तरस्य ध्वलोपो भवत्यधातोः ॥ आभिमुख्याभिव्य-
क्तये हे शहरस्य प्राक्प्रयोगः ॥ हे देव ॥ हे देवौ ॥ हे देवाः ॥ एवं च टपटत्तं भक्तं भादयोप-
कारं ताः पुल्लिङ्गाः ॥ अकारं तानासपि सर्वादीनां तु विशेषः ॥ सर्व ॥ विश्व ॥ उभ ॥

॥ सार॥

॥ ९८॥

उभय॥ अत्य॥ अन्यतर॥ इतर॥ इतम॥ डतर॥ डुतम॥ कतर॥ कतम॥ सम॥ सिस॥ नि
म॥ एक॥ पूर्व॥ पर॥ अवर॥ दक्षिण॥ उत्तर॥ अपर॥ अधर॥ स्व॥ अंतर॥ तद॥ त
द॥ यद॥ एतद॥ इदम्॥ अदस्॥ द्वि॥ किम्॥ युष्मद॥ अस्माद॥ एते सर्वादपस्त्रि
लिङ्गाः॥ तत्र पुंलिङ्गत्वेन रूपं ते यं॥ सर्वं॥ सर्वौ॥ जसी॥ सर्वादेरकारो तात्परो ज
सुर्भवति॥ सर्वं॥ सर्वं॥ सर्वौ॥ सर्वान्॥ तृतीये कवचते सर्वटा इति स्थिते॥ टे

॥ राम॥

॥ ९८॥

न॥ बुद्धो लो नंते॥ वकारे परस्मैवर्णेभ्यः परस्यतकारस्य राकारादेशो भवति॥ अंते
स्थितस्य तस्य भवति सर्वातितादौ॥ अवकुप्यन्तरेपि॥ अवप्रत्याहारेण कवर्जरां च
मध्ये व्यवधातेपि भवति तात्सेन॥ सर्वैरा॥ सर्वाभ्यां॥ सर्वैः॥ चतुर्थ्यकवचने सर्व
डे इति स्थिते॥ सर्वादेस्मट्॥ सर्वादेरकारांतात्परस्य चतुर्थ्यकवचनस्य स्मडागमा
भवति॥ एष्टे॥ सर्वस्मै॥ सर्वाभ्यां॥ सर्वेभ्यः॥ पंचम्येकवचने सर्वे अत इति स्थि

पवर्गेण २

॥ सार॥
॥ १८॥

ते॥ अतः॥ सर्वादेरकारांताः स रस्यातः स्म दुःखमोभवति॥ सर्वस्मात्॥ सर्वाभ्यां॥ सर्वेभ्यः॥
सर्वस्य॥ सर्वयोः॥ सर्वस्माद्भूतिस्थिते॥ सुखमः॥ सर्वादेरकारांतैरस्यासः सु
दुःखमोभवति॥ एस्मिबह्वे॥ सर्वेषां॥ सप्तमेकवचने सर्वद्विभूतिस्थिते॥ द्वि-
स्मिन्॥ सर्वादेरकारांतात्तैरेद्विस्मिन्भवति॥ सर्वस्मिन्॥ सर्वयोः॥ सर्वेषु॥ हे
सर्व॥ हे सर्वौ॥ हे सर्वे॥ एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तात्तैरूपनेयं॥ दुतरदुतमौ

॥ राम॥

॥ १८॥

विहायतौ प्रत्ययो ततस्तदन्ताश्शङ्खज्याः॥ पूर्वो दीतंतु तवातो जसि कारो वा वक्तव्यः॥
पूर्वः॥ पूर्वो॥ पूर्वे॥ पूर्वाः॥ परः॥ परौ॥ परे॥ पराः॥ परं॥ परौ॥ परात्॥ परेण॥ पराभ्यां॥ प
रे॥ परस्मै॥ पराभ्यां॥ परेभ्यः॥ दुःसिद्धोऽस्मात्स्मितो वा वक्तव्यो॥ पूर्वस्मात्॥ पूर्वात्॥
पूर्वाभ्यां॥ पूर्वेभ्यः॥ पूर्वस्य॥ पूर्वयोः॥ पूर्वेषां॥ पूर्वस्मिन्॥ पूर्वे॥ पूर्वयोः॥ पूर्वेषु॥ हे पूर्वः॥
हे पूर्वो॥ हे पूर्वो॥ हे पूर्वाः॥ परस्मात्॥ परात्॥ पराभ्यां॥ परेभ्यः॥ परस्य॥ परयोः॥ परेषां॥

॥ सार॥

॥ २०॥

परस्मिन् ॥ परो ॥ परयो ॥ परेषु ॥ हेपर ॥ हेपरो ॥ हेपराः ॥ प्रथमचरमतयाय दुर्लभा ॥
कतिपयते मातां जसीवा ॥ प्रथमः ॥ प्रथमो ॥ प्रथमे ॥ प्रथमाः ॥ चरमः ॥ चरमो ॥ चरमे ॥ च
रमाः ॥ द्वित ये ॥ द्वित याः ॥ द्वये ॥ द्वयाः ॥ शेषं देववत् ॥ तथा यदु प्रत्ययो ॥ द्वितीयस्य सर्वव
द्वपं जेयं डि त्सुवा वक्तव्यम् ॥ द्वितीयः ॥ द्वितीयो ॥ द्वितीयाः ॥ द्वितीयं ॥ द्वितीयो ॥ द्वितीया
न् ॥ द्वितीयेन ॥ द्वितीयाभ्यां ॥ द्वितीये ॥ द्वितीयस्मै ॥ द्वितीयाय ॥ द्वितीयाभ्यां ॥ द्वितीयेभ्यः ॥

॥ सार॥

॥ २०॥

द्वितीयस्मात्॥ द्वितीयात्॥ द्वितीयाभ्यां॥ द्वितीयेभ्यः॥ द्वितीयस्य॥ द्वितीययोः॥ द्वितीयातां॥
द्वितीयस्मिन्॥ द्वितीये॥ द्वितीययोः॥ द्वितीयेषु॥ हेद्वितीय॥ हेद्वितीयो॥ हेद्वितीयाः॥
एवंतृतीयः॥ उभयशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः॥ उभौ॥ १॥ उभाभ्यां॥ २॥ उभयोः॥ १॥ हे
उभौ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः॥ एकवचनवद्भवचने भवतः॥ उभयः॥ उभये॥
उभयं॥ उभयात्॥ उभयेत॥ उभयेः॥ उभयस्मै॥ उभयेभ्यः॥ उभयस्मात्॥ उ

सम०

॥ २१ ॥

भयेभ्यः॥ उभयस्य॥ उभयेषां॥ उभस्मिन्॥ उभयेषु॥ हे उभय॥ हे उभये॥ अकारं
तः पुंस्त्रिंशो मासशब्दः॥ मासस्य लोपो वा॥ मासशब्दस्य कारस्य लोपो वा भवति स
र्वो सुविभक्तिषु परतः॥ हसं पसे लोपः॥ हसं तादीवंताच्च परस्य से लोपो भवति॥ माः॥
मासः॥ मासौ॥ मासौ॥ मासः॥ मासाः॥ मासं॥ मासं॥ मासौ॥ मासौ॥ मासः॥ मासाः॥
न॥ स्त्रीर्विसर्गः॥ आदवे लोपश्च॥ मासा॥ मासेन॥ माभ्यां॥ मासाभ्यां॥ मासिः॥

॥ सम० ॥

॥ २१ ॥

मासे॥ मासे॥ मासाय॥ माभ्या॥ मासाभ्या॥ माभ्यः॥ मासेभ्यः॥ मासः॥ मासात्॥ माभ्या॥
मासाभ्या॥ माभ्यः॥ मासेभ्यः॥ मासः॥ मासस्य॥ मासोः॥ मासयोः॥ मासां॥ मासात॥
मासि॥ मासे॥ मासोः॥ मासयोः॥ मास्यु॥ मासेषु॥ हेमाः॥ हेमासः॥ हेमासो॥ हे
मासो॥ हेमासः॥ हेमासाः॥ आक्रांतः पुंलिङ्गस्यो मपाशब्दः॥ सोमपाः॥ सोमपौ॥
सोमपाः॥ प्रधानादिति विशेषणं हेर्लोपो नास्ति॥ हेसोमपाः॥ हेसोमपौ॥ हेसोम

सार०

॥२५॥

पा॥ सोमपा॥ सोमपौ॥ बहुवचने सोमपाशस्य इति स्थिते॥ प्रातो धातोर्लोपः॥ धातु-
संवर्धित आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे॥ सोमपः॥ सोमपा॥ सोमपाभ्यां॥
सोमपाभिः॥ सोमपे॥ सोमपाभ्यां॥ सोमपाभ्यः॥ सोमपः॥ सोमपाभ्यां॥ सोमपाभ्यः॥
सोमपः॥ सोमपौ॥ सोमपां॥ सोमपि॥ सोमपौ॥ सोमपासु॥ एवं कीलात्तपाशं च
ध्माविषया विश्वपाजो घृत्तपासधुपा प्रभृतयः॥ इकारांतः पुंस्त्रिंशो हरिश्च॥ प्र

॥ राम० ॥

॥२५॥

यमेकवचने हरिः ॥ ओम् ॥ इक्ष्वाकुश्रय ॥ इकारांतादुकारांताच्चपरं ओम् ॥ प्राप-
यते कोपः ॥ इति भक्तः ॥ सर्वो दीर्घः सह ॥ हरी ॥ ए ओ ज सि ॥ इकारांतस्य उका-
रांतस्य च जसि परे एकारोकारश्च भवति ॥ ए अ य ॥ हरयः ॥ धौ ॥ इकारांतस्य उ-
कारांतस्य च धिविषये एकारोकारश्च भवति ॥ हे हरे ॥ हे हरी ॥ हे हं यः ॥ हरिः ॥ र
॥ हरी ॥ हरीन् ॥ टानास्त्रियां ॥ इकारातादुकारांताच्चपरं टाना भवति ननुस्त्रियां ॥

॥ स० ६० ॥

॥ २३ ॥

ह० वि०

सुलो नो नते ॥ हरिराग ॥ हरिभा ॥ हरिभिः ॥ डिति ॥ इकारांतस्य उकारांत
स्य च डिति परे एकारग्नोकारश्च भवति ॥ हरये ॥ हरिभ्यां ॥ हरिभ्यः ॥ डुसिडु
सोरस्य ॥ एदोऽयं परस्य डुसिडु सोरकारस्य लोको भवति ॥ हरेः ॥ हर्ष्योः ॥
हरीरां ॥ डेरौ डित् ॥ इदुस्य सुतरस्य डेरौ भवति सच डित् ॥ डितिटेः ॥ डि
तिपरेटे लोको भवति ॥ हरोः ॥ हर्ष्योः ॥ हरिषु ॥ एवमग्निरविकविप्रभृत

॥ राम० ॥

॥ २३ ॥

पः॥ लुकारंताश्च वित्तु भातुप्रभृतयः॥ एतैरेव सूत्रैस्त्रिंशतिः॥ भैतु॥ भातू॥ भात-
वः॥ हेभातो॥ हेभातू॥ हेभातवः॥ भानु॥ भातू॥ भातून्॥ भातुना॥ भातुभ्यां॥
भानुभिः॥ भानवे॥ भानुभ्यां॥ भानुभ्यः॥ भानौ॥ भानुभ्यां॥ भानुभ्यः॥ भानौ॥
भान्त्वा॥ भानूनां॥ भानौ॥ भान्यौ॥ भानुषु॥ सविशदस्य भेदः॥ सैर्दुधेः॥ स-
र्वे॥ विशदस्य सैर्दुधेः॥ उक्तेः द्विलोपः॥ सखा॥ अथेति विशेषणम्

॥ सार॥

॥ २६॥

देकारो धिविषये ॥ ऐसरयुः ॥ सखिशष्ट्यैकारदेशो नवतिपंचसुपरेषु ॥ व-
लीतिदिक् स्यादेशस्तदंतस्य जेयः ॥ प्रायादेशे लुते ॥ सखायौ ॥ द्विवचन
स्योवां सुदासि ॥ सखाया ॥ सखायः ॥ सखायं ॥ सखायो ॥ सखीन् ॥ सखिप-
त्यारीक ॥ सखिपतिशष्ट्योरीजाजसोभवति ॥ टडिडिषुपरतः ॥ दीर्घत्वात्
नभवति ॥ इयंस्वरे ॥ सखा ॥ सखिभ्यां ॥ सखिभिः ॥ प्राजसजसतित्यं ॥

सखि ई आ इति स्थिते ॥ सखे ए दीर्घसह ॥ सखी आ इति तावद्भवति ॥

॥ राम॥

॥ २६॥

द्विवचनस्यो आ चंदली

現

सखिना॥पतिना॥सख्ये॥सखिभ्यां॥सखिभ्यः॥अडुं॥सखिपतिशब्दयोर्मैजा
जमोभवति॥इसिडुसोरकारेपरे॥सख्यस्यइतिस्थिते॥अतोडुः॥अकारो
तात्परस्यइसिडुसोरकारस्यडुकारोभवति॥सचडित्॥सख्युः॥सखिभ्यां॥
सखिभ्यः॥सख्युः॥सख्योः॥सखीनां॥सप्तम्येकवचनेडेरोडुदित्योकारेत्
तेसखिपतिशब्दयोरीगाजमः॥सख्यो॥सख्योः॥सखिषु॥हेसखे॥हेसखा॥

卷一

॥ सार ॥

॥ २५ ॥

ये ॥ हे सखेयः ॥ पतिशब्दस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिशब्दवत् ॥ तृतीयादौ च त-
स्विशब्दवत्प्रकिपा ॥ पतिरसमास एव सखिवद्वक्तव्यः ॥ ततस्समासांतस्य
नादयो भवन्ति ॥ प्रज्ञेपतिना प्रज्ञा फलये इत्यादि ॥ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः
द्विशब्दो इति स्थिते ॥ यदा देखेरः स्यादौ ॥ यदा देखेरः का रो भवति स्यादौ परे
दौ ॥ १ ॥ द्वाभ्यां ॥ ३ ॥ द्वयोः ॥ १ ॥ यदा दीनां सखो धनाभावः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहु

नारदः कार्यः सर्वसुविभ
क्तिमुपरतः हरिचक्रवर्त्त

॥ राम ॥

॥ २५ ॥

स्य २

सखिना॥पतिना॥सख्ये॥सखिभ्यां॥सखिभ्यः॥अडु॥सखिपतिशद्वयोर्गौ॥
जमोभवति॥डुसिडुसोरकारेपरे॥सरैअसइतिस्थिते॥अतोडुडु॥अकारो
तात्परस्यडुसिडुसोरकारस्यडुकारोभवति॥सचडित्॥सख्युः॥सखिभ्यां॥
सखिभ्यः॥सख्युः॥सख्योः॥सखीतां॥ससम्पेकवचनेडुरौडुदित्येकारेस्य
तेसखिपतिशद्वयोरीगाजमः॥सख्योः॥सख्योः॥सखिषु॥हेसखे॥हेसखा॥

अ १

वचनांतः॥ एञो जसि॥ चयः॥ चीत्॥ विभिः॥ विभ्यः॥ विभ्यः॥ वैरयड॥ विशष्ट
स्यापडादेशो भवति नाभिपरे॥ १॥ डि दंत स्पवक्तयः॥ चयाणां॥ विषु॥ कतिश
होतिसं बहुवचनांतः॥ जशशसोर्लुक्॥ कतिशष्टा सरयोर्जशशसोर्लुगभवति॥
कति॥ कति॥ कतिभिः॥ कतिभ्यः॥ कतिभ्यः॥ कतीतां॥ कतिषु॥ विषुलिङ्गेषु
चायं स्वरूपः॥ ईकारांतः पुंलिङ्गः सुश्रीशष्टः॥ शोर्धातो रिपुवौ स्वरैः॥ धातो रिपु

॥ सार॥

॥ २६ ॥

स्यादौ

सुप्रियोऽयुगोभवत्स्वरेपरे॥ सुप्रिः॥ सुप्रिपौ॥ सुप्रियः॥ सुप्रियं॥ सुप्रियौ॥
सुप्रियः॥ सुप्रिया॥ सुप्रियां॥ इत्यादि॥ तथैवसुधीशद्वः॥ एवमकारांतस्व
यंभूशद्वः॥ स्वयंभूः॥ स्वयंभुवौ॥ स्वयंभुवः॥ सेनातीशद्व्याविशेषोहसादौः
स्वरादौतुविशेषः॥ सेनाती॥ द्यौरा॥ धातोर्द्वयवसंयोगः पूर्वोपस्मादीकारा
दूकारान्तास्तितदंतस्यानेकस्वरस्यकारस्योकारस्यचयकारवकारौभवतः॥

॥ राम॥

॥ २६ ॥

स्वरेपरेवर्षाभपुनर्भूयतिरिक्तभूशद्वसुधीशद्वौवर्ज्ययित्वावाग्ररुणादियंविषया
नतुकल्पस्य॥सेनान्यो॥सेनात्यः॥सेनान्यं॥सेनान्यो॥सेनात्यः॥सेनात्या॥सेनानी
भ्यां॥सेनानीभिः॥सेनान्ये॥सेनानीभ्यां॥सेनानीभ्यः॥सेनान्यः॥सेनानीभ्यां॥सेना
नीभ्यः॥सेनात्यः॥सेनान्योः॥सेनान्यादीनांशमोनुदुक्तयः॥सेनात्यां॥सेनानीनां॥
आदेः॥आयंतादीवंतांनीशद्वौवर्ज्ययित्वावाग्ररुणादियंविषया॥सेनान्यं॥सेनान्योः॥

॥ सार॥

॥ २७ ॥

सेतानीषु ॥ एवं जैमलीप्रभतयः ॥ जामलीः ॥ जामलीको ॥ जामलीः ॥ जामलीया ॥
जामलीको ॥ जामलीः ॥ जामलीया ॥ जामलीभ्यां ॥ जामलीभिः ॥ जामलीये ॥
जामलीभ्यां ॥ जामलीभिः ॥ जामलीः ॥ जामलीभ्यां ॥ जामलीभ्यः ॥ जाम
लीये ॥ जामलीयोः ॥ जामलीयां ॥ जामलीतां ॥ जामलीयां ॥ जामलीयोः ॥ जाम
लीषु ॥ हे जामलीः ॥ हे जामलीयो ॥ हे जामलीयः ॥ ऊकारं ता य व लू प्रभतयः ॥

॥ राम॥

॥ २७ ॥

प्र

यवत् ॥ यवत्वो ॥ यवत्वः ॥ अकारांतः पुलिंशः पितृशब्दः ॥ सेरा ॥ अकारांतात्प
रस्य सेरा भवति ॥ सचडित् ॥ डित्वा हित्वा ॥ पिता ॥ पंचसु ॥ अकारस्या भवति
पंचसु स्याद्विषु परेषु ॥ पितरो ॥ पितरः ॥ पितरं ॥ पितरो ॥ पितृन् ॥ पित्रा ॥ पितृ
भ्यां ॥ पितृभिः ॥ पित्रे ॥ पितृभ्यां ॥ पितृभ्यः ॥ पितुः ॥ पितृभ्यां ॥ पितृभ्यः ॥ अ
तो डः ॥ सचडित् ॥ पितुः ॥ पित्रोः ॥ पितृणां ॥ डौ ॥ अकारस्या र भवति डौ

॥ सार॥

॥ २७ ॥

परे॥ पितरि॥ पित्रो॥ पितृषु॥ चेर॥ अकारांतरस्य घेर भवति॥ सचडित्॥ हे पि
तः॥ एयं यामातृभ्रात्रादयः॥ जामाता॥ जामातरो॥ जामातरं॥ इत्यादि॥ एवं नृश
दुः॥ ना॥ नरो॥ नरः॥ नृशदुस्य नामिपरेवादीद्वौ भवति॥ नृणां
मित्यादि॥ कर्तृशदस्य पंचसु विशेषः॥ क्तुरार॥ सकारत्प्रत्ययसंबंधित अकारस्य
भवति पंचसु परेषु॥ कर्त्ता सिद्धिस्थिते॥ यदादेशस्य द्वयति॥ तेरा॥ कर्त्ता॥ कर्त्ता

॥ राम॥

॥ २७ ॥

तो॥कर्त्तारः॥कर्त्तारं॥कर्त्तारो॥कर्त्तेन्॥अस्मू॥कर्त्तुः॥कर्त्तुभ्यां॥कर्त्तुभिः॥कर्त्ते॥कर्त्तेभ्यः॥कर्त्तेभ्यः॥कर्त्तुः॥कर्त्तेभ्यां॥कर्त्तेभ्यः॥कर्त्तुः॥शेषं पूर्ववत्॥एवं स्वस्मिन्पुशा
स्त्रप्रभृतयः॥उकारांतस्यापि कोष्ठादृश्यपंचस्य धिषु त्प्रत्ययांतस्येव रूपं वक्तु
म्यम्॥नित्यानित्ययोर्मध्येनित्यविधिर्वलवान्॥कोष्ठा॥कोष्ठां॥कोष्ठाः॥को
ष्ठां॥कोष्ठां॥कोष्ठां॥शसित्प्रत्ययवद्वाभावात्॥तृतीयादौस्वरादौत्प्रत्य

॥ सार ॥

॥ २७ ॥

यांततावाक्कथा ॥ कोक्का ॥ कोक्कुना ॥ कोक्कुभ्यां ॥ कोक्कुभिः ॥ कोक्के ॥ कोक्केवे ॥
कोक्कुभ्यां ॥ कोक्कुभ्यः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥
कोक्कुः ॥ कोक्कुवो ॥ कोक्कुनां ॥ लतालतप्रसंगीयोविधिः सतित्यः ॥ नित्यानि
त्ययोर्मध्येनित्यविधिर्वलवान् ॥ कोक्कुरि ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुः ॥ कोक्कुवो ॥ कोक्कुवु
अकारांतालकारांताएकारांताश्वप्रसिद्धः ॥ ऐकारांतःपुंलिङ्गः सुरेश्वरः ॥

॥ राम ॥

॥ २८ ॥

रेश्चि॥ रेशद्वयकारदेशो भवति सकारभकारद्वौ विभक्तौ परतः॥ सुराः॥ स्वरद्वौ
सर्वत्रायदेशः॥ सुरयौ॥ सुरयः॥ सुरायं॥ सुरायौ॥ सुरायः॥ सुराया॥ सुराभ्यां॥ सु
राभिः॥ सुराये॥ सुराभ्यां॥ सुराभ्यः॥ सुरायः॥ सुराभ्यां॥ सुराभ्यः॥ सुरायः॥ सुरा
योः॥ सुरायं॥ सुरायि॥ सुरायोः॥ सुरासु॥ हे सुराः॥ ओकारांतः पुंस्त्रिजो जोग्रा
हः॥ ओरो॥ ओकारस्योकारदेशो भवति पंचसुपरेषु॥ जोः॥ जौवौ॥ जावः॥ हे

॥ सार॥

॥ ३० ॥

तद्वारा प्रातःपदान्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव महाननुलाक्षणिकस्य ॥ श्रीचोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तम् ॥ लक्षणज्जाकेनोपस्थितिकम् ॥ १॥

जोः ॥ ज्ञाप्तासि ॥ प्रोकारस्यात्वं भवति अस्य शसि च परे ॥ जां ॥ जावौ ॥ जाः ॥ जात्रा ॥
जोभ्यां ॥ जोभिः ॥ जवे ॥ जोभ्यां ॥ जोभ्यः ॥ दुसिउ सोरित्यकारलोपः ॥ जोः ॥ जोभ्यां ॥
जोभ्यः ॥ जोः ॥ जवोः ॥ जधां ॥ जोनां ॥ जावि ॥ जवोः ॥ जोषु ॥ एवं सुद्योशदृ ॥ प्रोक्ता
रातः पुलिनं लोशदृ ॥ तस्य हसादावाविदेशोऽपः ॥ स्वरादावादेशः ॥ जलोः ॥ जलावै ॥
जलावः ॥ श्री ॥ १५ ॥ इति स्वरांताः पुलिनं जाः ॥ १५ ॥ १५ ॥

जो ४

॥ राम॥

॥ ३० ॥

दिस्वाना

अथस्वरान्तास्त्रिंशद्विंशतिः॥ आकारान्तस्त्रीलिङ्गोऽङ्गाशब्दः॥ आवतःस्त्रिंशः॥
प्रापः॥ आवतात्परस्यसेर्लोपोभवति॥ जंजा॥ जौरी॥ आवतात्परस्यौ ईकारमा
पद्यते॥ जंजे॥ जंजाः॥ धिरिः॥ आवतात्परोधिरिर्भवति॥ हेजंजे॥ हेजंजे॥ हेजंजाः॥
अंवादीनां धौ ह्रस्वः॥ हेअंवाडे॥ हेअंवाले॥ हेअंविंके॥ हेअम्य॥ हेअर्कः॥
हेअल्ग॥ टौसौरे॥ आवतस्यटौसौः परयोरेत्वभवति॥ जंजां॥ जंजे॥ जंजाः॥

असंयुक्तमङ्ग
वता ह्रस्वः प्रती
द्येधौ वक्तव्यः

॥सप्त॥

॥३९॥

गंगाया ॥ गंगाभ्यां ॥ गंगामि ॥ गंगै ॥ गंगाभ्यां ॥ गंगभ्यः ॥ डितं यट ॥ आवं
तासपरेषां डे ॥ सि ॥ सुडि ॥ इत्येतेषां यडा ॥ गमो भवति ॥ टकारो देशानियमार्थम् ॥
गंगायाः ॥ गंगाभ्यां ॥ गंगभ्यः ॥ गंगायाः ॥ गंगयोः ॥ गंगानां ॥ गंगायां ॥ गंगा
योः ॥ गंगासु ॥ एवं प्रदुर्मेधाधारा मालाशालाहलादोलाखेलाकलाप्र-
वृत्तयः ॥ सर्वादीनां तु डित्सु विशेषः ॥ आवतस्त्रियाम् ॥ अकारान्तात्ताम्नाम्

॥सप्त॥

॥३९॥

स्त्रियास्वर्त्तमानादाप्स्ययो भवति ॥ घटोच्च ॥ आचंतात्सर्वादेपरस्य यट्सुडा ॥
जमो भवति ॥ पूर्वस्य चापोऽकारो वक्तव्यः ॥ सर्वस्यै ॥ सर्वस्याः ॥ सर्वस्याः ॥ सर्वस्यां
+ जरायास्वरादौ जरस्वावक्तव्यः ॥ जरा ॥ जरसौ ॥ जरे ॥ जरसः ॥ जराः ॥
हे जरे ॥ हे जरसौ ॥ हे जरे ॥ हे जरसः ॥ हे जराः ॥ जरसम् ॥ जरां ॥ जरसो ॥ जरे ॥
जरसः ॥ जराः ॥ जरसा ॥ जरया ॥ जराभ्यां ॥ जराभिः ॥ जरसे ॥ जरायै ॥ जरा

॥ सार० ॥

॥ ३३ ॥

भां॥ जराभ्यः॥ जरसः॥ जरायाः॥ जराभ्यां॥ जराभ्यः॥ जरसः॥ जरायाः॥ ज
रसोः॥ जरयोः॥ जरासां॥ जराणां॥ जरसि॥ जरायां॥ जरसोः॥ जरयोः॥ ज
रासु॥ इकारांतस्त्रिंशो बुद्धिश्चाष्टः॥ तस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिश्चतुर्विंश
या॥ बुद्धिः॥ बुद्धी॥ बुद्धयः॥ हे बुद्धे॥ बुद्धिः॥ बुद्धी॥ बुद्धीः॥ बुद्ध्या॥ बुद्धिभ्यां॥ बुद्धि
भिः॥ इदुभ्यां॥ स्त्रियां वर्तमाना भ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां उक्तां वचनातां

॥ राम० ॥

॥ ३३ ॥

घो॥ नदीः॥ नद्या॥ नदीभ्यां॥ नदीभिः॥ ङितामट्॥ स्त्रियासीकारंतादकारंता
चपरेषांङितं वचनामङ्गमोभवति॥ नद्ये॥ नद्याः॥ नद्याः॥ नद्योः॥ नदीनां
नद्यां॥ नद्योः॥ नदीषु॥ एवंजोरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीनारीकिशोरीप्र-
भृतयः॥ अवीतंत्रीतरीलक्ष्मीह्रीश्रीधीनामुतादिषु॥ एषामीवन्ततानास्ति
सिलोपोनकदाचन॥ लक्ष्मीः॥ लक्ष्म्यो॥ लक्ष्म्यः॥ धौरुस्वः॥ हि लक्ष्मीः॥
शेषंनदीवत्॥ स्त्रीशार्दूयेवंतत्वात्सेल्लोपोस्ति॥ स्त्री॥ स्त्रीभ्योः॥ स्त्रीशार्दू

॥ सार० ॥

॥ ३४ ॥

स्य भूशयस्य चैवो भवतस्त्वेतरे परे ॥ स्त्रियो ॥ स्त्रियः ॥ हे स्त्रिय ॥ वाम्नासि ॥ अ
मिशसि च परे स्त्रीशयस्य भूशयस्य च वा इवो भवतः ॥ स्त्रियो ॥ स्त्री
स्त्रियो ॥ स्त्रियः ॥ स्त्रीः ॥ स्त्रिया ॥ स्त्रीभ्यां ॥ स्त्रीभिः ॥ स्त्रियो ॥ स्त्रीभ्यां ॥ स्त्री
भ्यां ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रीभ्यां ॥ स्त्रीभ्यः ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रियोः ॥ स्त्रीणां ॥ स्त्रियोः ॥
स्त्रियोः ॥ स्त्रीषु ॥ श्रीशयस्य डि त्सु विशेषः ॥ वेयुवः ॥ इयुवंता स्त्रियो व
त्तमातात्परे षोडि तां वचनातां वा ऽऽमो भवति ॥ तनुस्त्रियः ॥ स्त्रियो ॥
स्त्रियो ॥ स्त्रियः ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रियः ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रियोः ॥ स्त्रियादीनां वामो न

॥ राम० ॥

॥ ३४ ॥

इत्थं ॥ श्रीगां ॥ श्रीयां ॥ श्रीयां ॥ श्रीयि ॥ श्रीयोः ॥ श्रीयुः ॥ एवं धीही प्रभृतयोप्यनी
यंताः ॥ एवं भूशो भूशो भूशो ॥ वधूजं बादीनां नदीशद्वद्रूपं नेयं ॥ वधूः ॥ वधूः ॥
वधूः ॥ वधूः ॥ वधूः ॥ मकारांतो मातरशद्वः ॥ तस्यापित शद्वत्प्रक्रिया ॥ सेरा ॥
माता ॥ मातरौ ॥ मातरः ॥ मातरं ॥ मातरौ ॥ मातृः ॥ शसीति दीर्घत्वं स्त्रीलिङ्गत्वात्
त्याभावो विशेषः ॥ स्वस्वशद्वस्सु कर्तृशद्वत् ॥ रेशद्वस्य सुरेशद्वत्प्रक्रिया ॥ राः ॥
रायो ॥ रायः ॥ रायं ॥ रायो ॥ रायः ॥ राया ॥ रेशि ॥ राभ्यां ॥ रामिरित्यादि ॥ जोशद्वश्च
पूर्ववत् ॥ नोशद्वस्य ज्ञेनोशद्वत्प्रक्रिया ॥ इति स्वरान्तास्त्रीलिङ्गाः ॥ १० ॥ ६० ॥
अथ स्वरान्तात्पुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥ तत्राकारान्तः कुलशद्वः ॥ तस्य प्रथमादि

सार०॥

येन विचिंत्य दंतस्य १॥

३५॥

२६

तीयेकवचते॥ ^तज्ञातोमू॥ अकारान्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोस्त्यमोरमभव
त्यधो॥ अतोमसहरांस्तुज्यावत्यर्थम्॥ कुलम्॥ ईमौ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर
ओईकरमापद्यते॥ कुले॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्ज्ञात्वा
तोशिर्भवति॥ आकारस्सर्वादे शार्थः॥ उरुशिश्च सर्वस्यवक्तव्यः॥ नम
यमः॥ नपुंसकस्यनुमाशमोभवतिशौपरो॥ यमप्रत्याहारान्नस्यनभवति॥ मि
दन्त्यात्स्वरान्तरोवक्तव्यः॥ उकारश्चरार्थः॥ नोपधायाः॥ नांतस्योपधाया
दीर्घाभवतिशोधिर्वाज्जितेषुपञ्चसुनामिच॥ इतित॥ कुलाति॥ पुनरपि॥ कु
लम्॥ कुले॥ कुलाति॥ ओषदेववतू॥ हेकुल॥ हेकुले॥ हेकुलाति॥ एवमूलफल

नकारस्य न निघ्नार्थः ॥३॥

३५॥

॥राम॥

संज्ञको भवति ॥ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र ॥ यस्मि
न्नितियत्र ॥ कस्मिन्निति कुत्र ॥ कस्मिन्निति कुह ॥ कस्मिन्निति क्व ॥ क
स्मिन्काले कदा ॥ यस्मिन्काले यदा ॥ एकस्मिन्काले एकदा ॥ तेन प्रकारेण
तथा ॥ येन प्रकारेण यथा ॥ केन प्रकारेण कथं ॥ अमुना प्रकारेण इत्थं ॥
तस्मादिति ततः ॥ यस्मादितियतः ॥ कस्मादितिकुतः ॥ अस्मादिति अतः ॥
अस्मादिति इतः ॥ सार्वविभक्तिकस्तस्यैके ॥ पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् ॥ अ
धरस्मिन्निति अधस्तात् ॥ उपरस्मिन्निति उपरिष्ठात् ॥ परस्मिन्निति परेण ॥

सा.स्य.

३५

आहि चंदूरे ॥ दूरार्थे वा चो आहि प्रत्ययो भवति ॥ इति एव संति चंडा
लोः ॥ किमैः सामान्ये चिदादिः ॥ किमशब्दात् सामान्ये अर्थे चित् चन प्र
त्ययो भवति ॥ कश्चित् ॥ केचित् ॥ कांश्चित् ॥ क्वचित् ॥ कश्चन ॥ केचन ॥
तदधीनकार्त्वात् ॥ राजोधीनराजसात् ॥ सर्वभस्मभस्मसात् ॥ ऊर्ध्व
र्थे जीकरणे ॥ ऊर्ध्वत् ॥ ऊर्ध्वत् ॥ सचादिः काले निपात्यते ॥ सघः ॥ अधः ॥
सपदि ॥ अधुना ॥ इदानीं ॥ सांप्रतं ॥ संप्रति ॥ आशु ॥ शीघ्रं ॥ कृदिति ॥ तूर्णं ॥ पूर्वं
घुः ॥ अन्ये घुः ॥ परे घुः ॥ यर्हि ॥ तर्हि ॥ प्रादिरुपसर्गः ॥ प्रा ॥ परा ॥ अप् ॥ सम् ॥ अनु

रामः
३५

अव॥ निर॥ दुर्वा॥ वि॥ आड॥ तु॥ अति॥ नि॥ अवि॥ अपि॥ प्रति॥ सु॥ उ॥ अति॥
 प्रति॥ परि॥ उप॥ अत॥ अंत॥ आवि॥ अयं॥ उपसर्गसंज्ञकः॥ प्रा
 ग्वातोः॥ उपसर्गवातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः॥ तद्व्ययं॥ तदिदं चादिशब्दरूपम
 व्ययसंज्ञं भवति॥ काचित्तं च॥ कादिप्रत्ययेतं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति॥
 अथवादिनत्वे लुक्॥ अथवात्परस्याविभक्तेर्लुक् भवति॥ न तु शब्दनि
 र्देशे॥ अथयानां न च लिंगादि नियमः॥ उक्तं हि॥ सहस्रं त्रिंशु लिंगेषु सर्वा सु
 च विभक्तिषु॥ वचनेषु च सर्वेषु यत्नं येति तदव्ययं॥ १॥ उक्तं लिंगान्यव्ययानि॥

॥ काव्यपूठमूला मूधाविडावतः प्राप्तास्त्वससस्सुहृत्सादिप्रयोगांतमपि शाब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति॥ ४॥

सा.च.१

॥ ॥ अधुना लिंगविशेषविजिज्ञापयिष्यास्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ॥ आवत्तं
इह स्त्रियां ॥ जाया ॥ माया ॥ मेधा ॥ अधा ॥ धारा ॥ इत्यादि ॥ अजादे अजापुत्र
कथ्यः ॥ अजा ॥ श्या को किलालावत्सादौ त्रिपरलादिके ॥ इवादेरप
वादार्थमजादेर्गुरुप्रथक ॥ अजा ॥ ए डका ॥ को किलालावत्सा ॥ शूद्रा ॥
गणिका ॥ को व्यक्तः स्त्रियां ॥ कापिपरे पूर्वस्या कारस्ये कारो भवेति ॥
कारिका ॥ पाचिका ॥ पाठिका ॥ वस्तिना गुरिरत्रोपमवायेरपसर्गयोः ॥ रामः
आपंचैव हसन्तानां यथावाचो निशादिशः ॥ २ ॥ अवग्राह्यं ॥ वज्रकर्म ॥ इह

पिथानं?
 अपिथानं॥ह्रस्वावा॥स्त्रियां॥कैपिपरेतरादैचपूर्वस्य ह्रस्वावा भवति॥
 वेलिका॥वेलिका॥नदिका॥नदिका॥अयसितरा॥अयसीतरा॥नौका
 दौहस्यो न भवति॥नौका॥सुरैका॥गैलौका॥वाग्महुरादेव॥निश्च
 येनपतंत्यनेकेव्यर्थेच्छितिनिपातानामनेकार्थत्वात्॥नृणां ईप॥नका
 रांताहकारानां ह्रस्वाच्चस्त्रियामीप्यन्ययो भवति॥दंदिनी॥दंतिनी॥का
 रिणी॥नानिनी॥इदिराज्ञोपोवक्तव्यः॥एज्ञी॥शुनी॥कर्त्री॥हर्त्री॥
 औपगवी॥यस्यलोपः॥इञ्चप्रश्नयः॥तस्यलोपो भवतिस्वरेयकारे

निपाताश्चोपलगाश्चधातवश्चेति त्रयः प्रनेकार्थाः स्युताः सर्वपाठस्तेषां निदर्शनम् ॥४॥

सा.स्य.

३७

चपरे॥युते॥यकारटकारडकारअकारानुवंचातस्त्रिया मीपप्रत्य
योभवति॥घ॥वराकी॥ट॥कुरचरी॥ड॥गोनती॥अ॥पचंती॥अ॥
पठंती॥अकारानुवंचस्यस्त्रीप्रत्ययेपरे लुनागमोवक्तव्यः॥ इत्यादि॥
नदादेः॥नदादेर्गणतस्त्रियामापीप्रत्ययोभवति॥नदी॥गोरी॥गोतमी
इन्द्रादेरानीप॥इन्द्रादेर्गणतस्त्रियामापीप्रत्ययोभवति॥इन्द्राणी॥भवा
नी॥रद्राणी॥वरराणी॥मातुलोपायायस्त्रियाचायीयश
यदानीप॥मातुली॥मातुलोनी॥डिपायाया॥डिपायायानी॥

रामः
३७

॥अप्यशरीरवर्तुः॥

अप्रत्ययप्रत्ययसंधिनाऽवरणात्परस्य सतोर्नुमनित्यमीकारे ईश्चपरे॥

क्षत्रिया॥क्षत्रियारणि॥आचार्या॥आचार्यारणि॥आर्या॥आर्यारणि॥इव
 समाहारेगुरुभ्य॥हृदी॥उयी॥पुंयोगेच॥अकारांतात्पुंयोगेचस्त्रि-
 यामीपप्रत्ययेनवति॥शूरी॥गणकी॥जातेरयोपधात्॥जातिवाचि-
 नेअयकारोपधात्स्त्रियामीपप्रत्ययेनवति॥महिषी॥शूकरी॥
 हंसी॥कुंकुदी॥ब्राह्मणि॥अयकारोपधात्गुहृणात्॥क्षत्रिया॥वै
 श्या॥प्रथमवयोवाचिनोऽत ईपवक्तव्यः॥कुमारिकिशोरी॥कलमी॥प्र
 थमवयोगुहृणात्॥एदा॥स्थविरा॥अगुहृणात्क्षिशुः॥स्योगादा॥

तृ३

सं.स्य.

३८

स्यंगवाचिनोवास्त्रियामिपप्रत्ययोभवति॥सुमुखी॥मृगाक्षी॥तन्वंजी॥
चंद्रवदनी॥कमलनयना॥हृदिकारादकेरीपद्मावकथः॥अंगुलिः॥
अंगुली॥धूलिः॥धूली॥आजिः॥आजी॥अक्तेरिति विशेषणस्येतिः
॥नूतिः॥ऐचमन्वादेः॥मन्वादेर्गणतस्त्रियामिपप्रत्ययोभवति॥ऐ-
कारदेशश्च॥मनाथीः॥चकारान्नतोयैरौवा॥मनावी॥मनुः॥ए-
वाकपाथी॥अठनाथी॥पत्न्यादयः॥पत्न्यादयश्शब्दनिपात्यते
॥पत्नी॥अंतर्वत्नी॥सखी॥अशश्वी॥अर्द्धजरती॥युवती॥प्रा

समः

३८

चीत्यादयः शब्दाः निपात्यन्ते ॥ प्राची ॥ प्रतीची ॥ उदीची ॥ दम्पती ॥ जंपती ॥
जथापती ॥ दारशब्दो नित्यं बृहवचनान्तः पुलिङ्गः ॥ दारः ॥ दारान्न ॥ दारेः ॥
दारेभ्यः ॥ दारणं ॥ दारेषु ॥ वीरुणात् ॥ उकारान्तात्तुगुणाच्चित्तोवा
स्त्रियामिप्प्रत्ययो भवति ॥ पद्मी ॥ पदः ॥ मदी ॥ म्दुः ॥ तत्पी ॥ तनुः ॥ गु
धी ॥ गुरुः ॥ मज्जी ॥ मज्जुः ॥ उतङ्गिः ॥ उकारान्तास्त्रियाम्प्रत्ययो भव
ति ॥ पङ्गुः ॥ वामो नुः ॥ युवन्ति ॥ युवन्तश्चात्स्त्रियांतिः प्रत्ययो लवति ॥
नास्तीति पशद्यौ ॥ युवतिः ॥ रभो नामत्यात्स्यादयः ॥ आवन्तास्त्रि

स.सं.

३५

अथ विनक्त्येषो

लोपो ज्ञेयः ॥ ईवंता इसेपः सेर्लोपः ॥ पूर्ववद् धनेयं ॥ इति स्त्रीप्रत्ययार्थः ॥

लिङ्गार्थप्रथमा ॥ धातुप्रत्ययादतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं

तस्यैवा

ति ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् ॥ तत्स इत्स ॥ हृत्स ॥ श्री ॥

ज्ञानं ॥ खारी ॥ दोरः ॥ आहकं ॥ एकः ॥ द्वौ ॥ बहवः ॥ रविं रिवनाज

तेराजोरोयात्कुमारीरो नूयते ॥ चो नूज्यते नूवं नूपालः प्रागा

स्तो रामलेक्ष्मणौ संति संतः कियंतः ॥ कुमारेश्वरतेस्वैरं रोरू

उवः प्रस्थमाहकम् ॥ दोरः ॥ खारी चयथोतरचतुर्गुणः ॥ १॥ ०००००॥

प्रथमा धातुप्रत्ययादतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं

अथ विनक्त्येषो
लोपो ज्ञेयः
ईवंता इसेपः
सेर्लोपः
पूर्ववद् धनेयं
इति स्त्रीप्रत्ययार्थः
लिङ्गार्थप्रथमा
धातुप्रत्ययादतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं
तस्यैवा
ति
लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित्
तत्स इत्स
हृत्स
श्री
ज्ञानं
खारी
दोरः
आहकं
एकः
द्वौ
बहवः
रविं रिवनाज
तेराजोरोयात्कुमारीरो नूयते
चो नूज्यते नूवं नूपालः प्रागा
स्तो रामलेक्ष्मणौ संति संतः कियंतः
कुमारेश्वरतेस्वैरं रोरू
उवः प्रस्थमाहकम्
दोरः
खारी चयथोतरचतुर्गुणः
१॥ ०००००॥

यंतं च नारकाः ॥ ये जीयंतं च जीतज्ञाः मे म्नीयंतं रजाज्जिताः ॥ २॥
आमंत्रणे च ॥ आमंत्रणे चाभिमुखीकरणे प्रथमा विनक्तिर्न व
ति ॥ सोऽसमुद्धरं गोविंदं प्रसीदं परमेश्वरं ॥ कुमारैस्त्वे रमा
साथोऽसमं च भोतपस्विनः ॥ ३ ॥ भोसः ॥ भोस न गोस्त्रयो
स इत्येते शब्दानि पात्यंते चि विषये ॥ समस्व नोदुरा राध्य
न गोस्तु न्यं न मोस्तुते ॥ अचीध्व नो महा प्राज्ञं चातया वो सस्व
धो स्मरं ॥ १ ॥ कर्ता कर्म च करं संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानं

२१॥४॥

५५

सा. स्वा॥

६. चिकरणमित्याहुः कारकानि षट् ॥ २॥ शेषाः कार्यकर्तृसाध
न नयोर्दीपात्रविश्लेषावचोसंवंधाधारनावयोः ॥ शेषावि
नक्तयोर्द्वितीया एव्यर्थेषु न वंति ॥ कार्यकर्मकारके उत्प
द्ये प्राप्य संसकार्यविकार्यवद्वितीया विनक्तिर्न वति ॥ यद्
त्वाना वि तदुत्पाद्यं ॥ यत्सिद्धिमेव वस्तु प्राप्य ते तदाप्यम् ॥
यत्र गुणान्मलान्मलापकर्षणं क्रियते तत्सं सकार्यम् ॥ राम

दुहकमामेडितं। दुहकस्या। मेडितसंशंस्यात्॥४॥

यत्र पूर्ववस्था परित्यागेन वस्थांतर प्राप्तिः कियते तद्विकार्यं॥
कंठं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः॥ राज्यं प्राप्नोति च म्नि
स्य सोमं सुनोति सोमपाः॥१॥ द्वितीयां मेव विशिजति॥ अग्नि
सर्वतसोः कार्याधिगुपय्यादियुचिषु॥ द्वितीयां मेडितं ते युत ३४
तोऽत्यत्रापि दृश्यते॥ अग्नि तो वनामं शत्रुहंतः सर्वतस्स नारजो
गच्छति॥ धिजे देवदत्तं॥ उर्ध्वं युपरि पर्वतं मेघो वान्ति अ
॥ तान्नादुधैव संबधः सर्वकार्यं व्यवस्थितः॥ सामात्राधिकरत्ये तमय्या गपि क्वचिद्देवत् ॥१॥

सा स्व.

ध

क

समयातिकथासाम्रीये॥

८१

यो ऽचो वक्ष्यमक्षीयाति॥ अचिन्नामंनि वाग्नामं॥ प्रतिज्ञा
मां॥ कालाच्च नोर्त्तरं तर्क्य॥ मासमधीते कोशम्यवर्तः॥ अन्य
यामासस्यदिचिंते कोशस्यैकदेशपर्वतः॥ अनुके कर्तरि
करणे चतुर्तीया॥ निष्कशरे एरामे एरावणे लोकरावणे॥
कराग्रेण विदीर्णः ऽपि वानरैर्युध्यते पुलः॥ दानपात्रे सप्त
दानकारके चतुर्थी॥ वेद विदेगां ददाति॥ क्षात्राय कल्याणं रामः॥

४२

कृताः परस्परवेक्षारूपसंबंधः ॥ क्रियानुत्पत्त्यै प्रधानत्वं क्रियाः तु न्यैत्वं अप्रधानत्वं ॥ ५ ॥
 ददाति ॥ राज्ञोदं उददाति ॥ सम्यक्कवुः अप्रदीययंतत्संप्रदानं ॥ अथवा ते
 रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥ **पिशोरे वा वधौ पंचमी** ॥ विशेयो विनागास्तत्र यो व स्मै
 चिश्चलतया चलतया वा धिस्तस्तथापादने पंचमी विनक्तिर्नवति ॥
 धावतो श्वादपतत् ॥ नूत्नतो घततरतगंगा ॥ संवत्तैवेष्टौ ॥ संबन्धमात्रे
 यच्छा विनक्तिर्नवति ॥ राज्ञस्संपुरषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनं ॥ गुरु
 र्गो वचनं पथ्यं कवीनोरसवद्वचः ॥ **आचारोऽसप्तमी** ॥ आचारोचिकर
 यायाः क्रियानुत्पत्त्यै प्रधानत्वं क्रियाः तु न्यैत्वं अप्रधानत्वं ॥ ५ ॥
 स्वसुतुनिवर्तिपूर्वकं परसुतोत्पादनदानं ६
 नृक्षतेतत्क्रिया लक्षणा ॥ ३ ॥ अप्रसिद्धि क्रिया लक्षणा

सा. स्व.

संयुक्तसंयोगात्मकत्वं सामीपकम् १

६२ संयुक्तसंयोगात्मकत्वं सामीपकम् ॥ अत्रापि च सामीपकं ॥ अभिप्रायः सामीपकं ॥ वेद्य
यिकं तैत्तिरीयं ॥ औपचारिकं चेति ॥ कदेशे ते कुमारो सो वदेतावः
सुशरते ॥ तिलस्य विद्यते तैलं हृदि वस्त्रा मृतं परं ॥ युद्धे संनत्यते च
संगुल्यने करिणं शतं ॥ ज्ञापः किं वा लक्ष्मणं तया विसृज्य ॥ वर्धति
देवे चौरैः ॥ यातः ॥ पतत्यंशुमालिनिपति तोरतिः ॥ कोले आगते शरदिपु
यंति सप्तदशः ॥ विलासहजममते निदीरणे स्वाभ्यादिनिश्च ॥ एतेरपि ६२ राम

योगादितीयाद्याविभक्तयोऽस्येति ॥ विनापापं सर्वफलं इति ॥ अंतरेण
क्षिणिकीजीवितेन ॥ अंतरात्वांसाहरिः ॥ इत्यादियोगादितीया ॥ अदा
वजाह्यं ॥ सहसाकंसादृशंसाधं इत्यादियोगादतीयाविभक्तिर्भवति ॥
सहशिष्येणगतोगुरुः ॥ सदृशश्चैत्रोमैत्रेण ॥ साकंनयनाभ्यांशुलसु
रादन्ताः ॥ साधंन्यनिनिर्दृतःसाधुः ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वध्याम्रलंघ
यद्योगोचतुर्थीवक्तव्या ॥ नमोनाशायणाय ॥ स्वस्तिराज्ञे ॥ सोमायस्वाहा ॥

सो. च.

५३

पितृभ्यः स्वधा ॥ अलंभः लोभः ॥ नायः ॥ इन्द्राय वयम् ॥ अते योऽपंचमी ॥ अते
ज्ञानान्नमुक्तिः ॥ अन्नादियोगोऽपंचमी ॥ अन्योग्नहादिहारः ॥ निर्द्वैरलं क्रिया
गुरुं जाति संज्ञानिः समुदायात्प्रथक करणं वत यच्छी संप्रमीच ॥ क्रिया
पराणं परे शुभगावदारायकः श्रेष्ठः ॥ गवां गोशुल्लक्ष्णौः संपन्न क्षीरा ॥
एतेषां एतेषु सधियः शूरतमः ॥ स्वाभ्यादियोगोऽपंचमी ॥ गवां स्वमी ॥
गोश्वधिपतिः ॥ कर्तृकार्ययोरन्तादौ लुप्तिवच्छी ॥ कर्तृकार्ये च यच्छी

राम
५३

नवति॥कारिद्विजितेष्टदंतेशब्देप्रयुज्यमाने॥आसस्यत्यति॥नार
तस्यश्रवणं॥स्मरतौचकार्यं॥स्मरतौचातौप्रयुज्यमानेकार्यवक्षीविनीके
नवति॥चकारातद्वितीयापि॥मातुःस्मरति॥मातरंस्मरति॥हेतौतृतीयाप्येव
मीचवक्तव्या॥अनित्यःशब्दःकृतकत्वेनकृतकत्वात्॥अथहेतौपंचमी॥चौ
रादिजेति॥आध्रावस्यति॥विद्युत्याताश्चकितः॥यद्यीचेहेतुप्रयोगे॥कस्यहे
तोरियंकल्या॥इत्येवावेतृतीया॥किंचित्प्रकारंप्रापृत्तंभावः॥शिश्यपुत्रे

सा. स्या.

४५ एव पश्यति ॥ पश्यति संसारमसा वेरा ॥ येनां जावि कारः ॥ येनां जां नो विना
शे लक्ष्यते तस्मादं जात तीया विन किर्त्तयति ॥ अक्षणा कारः ॥ केर एभ्या
व चिरः ॥ पादेन धंजः ॥ शिरसा धत्वा दः ॥ जनि कर्तुं प्रवृत्तिः ॥ जायमानस्य
कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥ तथा पादाने पंचमी ॥ यस्मात्त प्र
जाः प्रजायंते ॥ तत्प्रस्नेति विदुर्व्याः ॥ आडादयो जाय च भू ॥ आपा
तलिपुत्रादुष्टो देवः ॥ अपहरेः परिहरेः संसारः ॥ तादर्थ्यं च ॥ वक्तव्या
इव लक्ष्ये क्रिया चोत्पत्तिः ॥ एतन्नातः ॥ इति ॥ हा क्यस्त एव ॥ १॥ २॥

संयमायश्रुतं च तेन रोचमीयं संयमे ॥ चर्मोऽप्रायमे चावी च नैराजाय
नुक्तये ॥ १ ॥ कुक्षिदियोगे चतुर्था ॥ कूराय कुक्ष्यति ॥ मित्राय दुह्यति ॥ गु
णवते प्रसूयति ॥ कवपलोपे पंचमी वक्तव्या ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते ॥ हर्म्यमा
रूह्यप्रेक्षत इत्यर्थः ॥ निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ चर्मणि द्वी
पिनं हंति दन्तयोर्हंति कुजरं ॥ केशेषु च मरीहंति स्त्रीं स्निग्धपुष्कलकोह
तः ॥ २ ॥ विषये च सप्तमी तर्के चतुरः ॥ षष्ठी सप्तम्या चान्नादरे ॥ बहू

सा. स्व.

४५

नांकोशतांगतः सचौरः ॥ बहुष्वसाधुशुवदत्स्वपिस्वयमायौयाति
साधुमार्गेण ॥ मातापित्रोरुदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥ संन्यस्तवानित्यर्थः ॥
अन्योक्तप्रथमा ॥ आख्यातकृतद्वितसमासनिपातोक्तेकारकेप्रथमा
विनक्ति स्यात् ॥ घटः कियते ॥ पटः कार्यः ॥ छंदसि स्यादयः सर्वत्र ॥
दध्ना जुहोति ॥ पुनंतुव्रजणस्यति ॥ व्रजती विरेजुः ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ राम
॥ इति कारकप्रक्रिया ॥ छ छ छ छ ॥ ध ॥ ध ॥ ध ॥ श्री श्री ॥ ॥

४५

अथार्थवद्विनिर्दिष्टविशेषाणां पदानां समासोक्तिरुच्यते ॥ समासश्चा-
न्येनान्ता ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ चशब्दात्त-
द्धितोपि ॥ ततो जायते पुरुषस्येत्यादौ न भवति ॥ सच यद्विचः अव्ययीना-
वस्तत्पुरुषोद्वंद्वोऽपहृषीहिः ॥ कर्मचारयोदिगुश्चेति ॥ तत्र पूर्वपदप्रधा-
नोऽव्ययीनावः ॥ दिगुतत्पुरुषोपरपदप्रधानौ ॥ द्वंद्वकर्मचारयोचो नव-
पदप्रधानौ ॥ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः ॥ तस्य क्रियाभिसंबन्धादुक्त-
यपदप्रधानोऽवलंबान् ॥ ऐकपक्षमेकस्वर्यमेकविनिर्दिष्टकत्वं च स x

सा.स्य.

मासप्रयोजनं॥ अविस्तीर्यति स्थिते॥ स्त्रीशब्दात् द्वितीयैकवचने अम्॥
ध्रु स्त्रियमचिरकाले नवतीति विग्रहे॥ अन्वययोग्यार्थसमर्थकः पदस
मुदायो विग्रहे वाक्यमिति जावत्॥ समासार्थोचकं वाक्यं विग्र
हः॥ हते समासे॥ अथ यस्य पूर्वनिपातो धक्तव्यः॥ पूर्वव्यये व्ययीनावः॥
अव्यये पूर्वपदे सति योग्यः सो व्ययीनावसंज्ञकः समासो नवति॥
इति समाससंज्ञाया॥ समासप्रत्ययाः॥ समासे वर्तमानायाः विभक्त्यः समा
प्रत्यये च परे लुप्तवति॥ इत्यमो लुक्॥ निमित्ताभावे नैतितिकस्या ध्रु

सि को

पनाक॥ नाम संज्ञायां स्यादि विनक्तिः॥ अचि स्त्री इति स्थिते॥ स न
पुंसकं॥ सो व्ययी भावो न पुंसक लिंगो न वर्तते॥ न पुंसक लोङ् +
स्यत्वं॥ अच्ययी ना वात्॥ अच्ययी ना वात्पर स्या विनक्तिर्लुङ् न वर्तते॥
अचि स्त्रि गृहकार्यं॥ राय मति कांत मति रि कुलं॥ ना व मति कांत मति नु जलं॥
ह्रस्वादेशे संध्य क्षराणां मि कारो कारौ वक्तव्यौ॥ योऽय ता वीप्सा पदार्थानि
दृतीया दृश्यानि॥ यथार्थाः॥ यथा शा दृश्यं॥ यथा शब्दो शा दृश्यवर्त्तमानः॥
नः समस्यते यथा हरिस्तथा हरद्वयं रूपस्य योज्यं अनुरूपं वर्त्तते॥ विष्णुः

सा.स्य.

ॐ विष्णुप्रतिविष्णु॥ शक्तिमनोति कस्य करोतीति यथा शक्तिः॥ अतो मनतः॥
अकारं तादृश्यानावात्परस्या विनोक्तं रम्भवति॥ अतं वज्रियित्या॥
कुंजस्य समीपे उपकुंभं वर्त्तते उपकुंभं पश्य॥ पाटाः ५॥ ताडित्वा
तयोपरयोर्वा अम्भवति॥ उपकुंभे न हतं॥ पक्षे उपकुंभं हतं॥ उप-
पकुंभादानं यज्जलं॥ अनत इति विशेषणं त्रयं चम्या॥ अम्भन भव-
ति॥ उपकुंभं देशः उपकुंभं निधेहि॥॥ अवधारणे याव-
ति च॥ अवधारणार्थं यावति शब्दे प्रजुज्यमाने अथ यीना वसं

उपकुंभेति धेहि

एतः
ॐ

यैविधिस्तदंतस्य ॥ विशेषांतदंतस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य
वस्य च

ज्ञकः समा सो भवति ॥ या वंत्यमाचारि संतिता व तो प्रां स्मरणं नि मत्रयस्य ॥
या वदमत्रम् ॥ मक्षिकाना मभावो निर्मक्षिकं ॥ अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यं
ते पूर्वपदे सति यो ल्वयः सतत्पुरुष संज्ञकः समा सो भवति ॥ ज्ञा सं प्राप्ता ज्ञा म
प्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्र छिन्नं ॥ घृपायदाह ॥ यूपदाह ॥ वकेभ्यो भयं ॥ वक
भयं ॥ राजः पुरुषः ॥ राजपुरुषः ॥ अक्षेयुशौ ॥ ३ः ॥ अक्षशौ ॥ ३ः ॥ कचिदं मा
तस्य परत्वं इष्यते ॥ अह्नौ आहितः ॥ आहिताग्निः ॥ पूर्वभूतः ॥ भूतपूर्वः ॥
समा सं कचिदैकपद्यं एतत् हेतुं शराणां वनं ॥ शरवणं ॥ आम्नाणं वनं ॥

क्रियान्वयत्वं प्रधानत्वं ॥ क्रियान्वयत्वं प्रधानत्वं ॥ ६॥

योगः समाहाराश्च याः ॥ तत्रैश्वरं गुरुं च भज्यते ॥ प्रत्येकमेकक्रिया-
निसंबंधे समुच्चयस्मा सो नास्ति ॥ परस्परमिदं चैव नयेति ॥ क-
मेकक्रियाद्वयसंबंधे वाच्यस्मा सो नास्ति ॥ परस्परसंबंधात् ॥ प्र-
इतरे तै योगे समाहारे चार्थद्वयः समासो भवति द्वंद्वेत्यस्वरप्रधानेका-
रोकारांतात् पूर्वनिपातोक्तव्यः ॥ परश्च गुरुश्च पटुगुप्ते उक्तार्था-
नां च काराणां प्रयोगः ॥ इति चाशब्दस्य निवृत्तिः ॥ अग्निश्च मा-
रुतश्च ॥ अग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतावित्यत्र दिव्यो न भवति ॥

सा.स्व.

स्त्रीश्वपुरुषश्व॥ स्त्रीपुरुषो॥ भोक्ताचभोज्यश्व॥ भोक्तृभोज्यो॥ धवश्वखरि
रश्व॥ धवखरिरो॥ देवताद्वंद्वपूर्वपदस्यवादीर्घवक्तव्यः॥ अग्निश्वसोम
श्व॥ अग्नीधोमो॥ इंद्रश्ववरुहस्यतिश्व॥ इंद्रावरुहस्यती॥ कचिन्तो॥ अग्नि
वायू॥ यत्रदित्वंवहत्वंचसह इतरेतर॥ औयू॥ अन्यादेसोमादीनां सका
रस्यसत्वंवक्तव्यं॥ इतरेतरयोगोदिवचनं॥ एकवद्भावोसमाहारेवक्तव्यः॥
शशाश्वकुशाश्वपलाशाश्वतेषां समाहारः शशकुशपलाशाः शशकु रम
शपलाशो॥ अन्यादीनां विभक्ति लोपसुते सगागमोवक्तव्यः॥ अन्य ४५

द्वंद्व

क२

दि२

अन्य अन्योन्य ॥ परश्च परश्च परस्परं ॥ एकत्वेदिगुदंदौ ॥ एकत्वेव
तमानौदिगुदंदौ नपुंसौलिंगौ भवतः ॥ संख्यापूर्वोदिगुः ॥ संख्यापूर्वकोऽङ्गुः
समासोभवति ॥ समाहारेऽत्रैवदिगुः ॥ समाहारेऽर्थेदिगुः समासोभवति
ततोकारंतादीपप्रत्ययोभवति ॥ दशानां ऽनामारुं समाहारः दशानामी ॥
पंचानां ऽवदानां समाहारः पंचवद्व ॥ पंचवद्वी ॥ पाचादौर्द्वपन
॥ पंचानां पाचारुं समाहारः पंचपाचं ॥ पंचाग्नयः समाहृताः इति पंचाग्नि
पंचानां ऽवां समाहारः पंचव ॥ नपुंसकत्वाद्ब्रह्मत्वं ॥ चचारुं फलानां

सा. स्य.

समाहारः॥ विफलविफलैति नृदिः॥ बहुव्रीहिरेवार्थः॥ अन्यपदप्रधानो
यः समासः स बहुव्रीहि संज्ञको भवति॥ यस्य तस्य बहुव्रीहौ स च सौक-
म्यधारयः॥ चकारादहलोलोद्वेदस्तेषां स पुरुषादयः॥ १॥ बहुचनं यस्य स
बहुचनः॥ अस्थिचनं यस्य सः अस्थिचनः॥ यस्य प्रधानस्यैकदेशे वि-
शेष एतया यज्ञायते स तत्तु गुरुसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॥ लंबो करैर्यस्या
सौलंब्यकरः॥ बहुव्रीहौ विषयसंप्रत्ययतयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः॥ करैक-
मलं यस्य सः करकमलः॥ रंदादिभ्यश्च न॥ रंदुः शयरे यस्य सौरंदुशे ५०

एकविंशत एकादशविंशतं समाप्तं ॥५॥

वरु ॥ पश्येन्नमोयस्यासौ पद्मनाभः ॥ कपिध्वजः ॥ चक्रपाणो यस्य सो
चक्रपाणिः ॥ प्रजामेधायोरसुकं वक्तव्यः ॥ सुप्रजाः ॥ सुमेधाः दुर्मर्थाः ॥
धर्मादेरन्वक्तव्यः ॥ सुसुशोभनो यमो यस्य सः सुधर्मा ॥ रूपवती भार्या
यस्य स रूपवद्धार्यः ॥ अन्यार्थः ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यर्थवर्तमानस्य ह सो
भवति ॥ पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाचिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंव
द्वा भवति ॥ पुंवद्वा वादीको निर्वर्तिः ॥ वाग्रहणत् ॥ कल्याणिप्रिया इत्या
दौ न भवति ॥ कल्याणिप्रिया यस्य स कल्याणिप्रियः इति ॥ आदिशदा

सौ अचिंत्यमहिमा ॥ नो वा ॥ नो न्तस्य पदस्य ते लोपो न भवति स्वरैर्वाकारैश्च प
 र ॥ वा ऽव ह रण्णत् ॥ क्वचित्ते ते लोपो न भवति ॥ डि प चा लो पश्च ॥ अ न्हो म ध्यं
 म ध्या न्हः ॥ कवी नो राजा कविराजः ॥ टकारो नुपंच ईवार्थः ॥ कविराजी ॥
 राज्ञो षूः ॥ राजपुरं ॥ पाक् च मनश्च वा ऽन न से ॥ दक्षिण स्याद्विशिष्यः ॥ +
 दक्षिण पथः अहश्चराचिश्च अहोरात्रं दौ च चय परिमाणं ये वांते *
 द्विः ॥ पंचवक्ष्य परिमाणं ये वांते च वा ॥ वह्यो राजानो यस्यासा वहुरा
 जानगरी ॥ अत्र ते लोपे ह्यते ॥ आवतः स्थित्या मित्या प ॥ वह्वः कर्त्तारो य

सा स्वा

५२ स्मिंसाः बहुकर्तृकः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ कर्मधारयस्तु ल्यार्थे ॥ पदद्वये
तु ल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति कर्मधारयसमासो भवति ॥ नीलं च दुःखं च
नीलोत्पलं ॥ रक्ता चासौ लतचरकलता ॥ कर्मधारये पूर्वपुंस्वतः पुमां
श्चासौ को किल श्मपुंस्को किलः ॥ पुंसः स्वयं संयोगात् तस्य न लोपो वक्तव्यः ॥
इति कर्मधारयः ॥ नाम्ना श्च्युता समासः ॥ प्रादेरपसर्गस्य नाम्ना श्च्युत
दन्तेन समासतत्पुरुषो भवति ॥ प्रवादः ॥ वचकारः ॥ कुम्भकारः ॥ सहदेः रा. तः
सादिः ॥ समासे सति सहस्रीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रैरुपसहवर्तमानः सपुत्रः ॥
इति श्रुत्वा कोपपदानां द्विसमासवद्वाक्यमुच्यते ॥

५३

सहस्रंतिरसां अच तौ ॥ सध्विसमिति रपः ॥ सहस्यसध्वि ॥ सध्यऽ ॥ समः स
मिः सम्यऽ ॥ तिरसास्तिरिति र्यऽ ॥ को कतः ॥ कुशदस्यतत्पुरुषे ईषदर्थे वर्त
मानस्य का कवो इत्येतावादेशो भवतः ॥ ईषदर्थे कादादिः ॥ ईषदर्थे जंभ्यमाने
कुशदस्यतत्पुरुषे वर्तमाने कतकवका इत्येते आदेशो भवन्ति ॥ ईषत्
दिने कदुब्धं ॥ कवोब्धं ॥ कोष्णं ॥ कुत्सितं अन्नं ॥ कदन्नं ॥ कद्रथः ॥ कददः ॥
कालवर्णं ॥ पुत्थिवा ॥ कापुरुषः ॥ कुँरुयः ॥ कापयक्षयोः ॥ काक्षः कापथः ॥
समासे सति अल्यीयस्या संख्यायाः कुशदस्य च पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

सास्वः

५३ ववृत्तिवन्दनस्य दत्तदशधा सुउत्तरपदादेः बुद्ध्या च ॥ वदन्ताय स्य सधो उन् ॥
दन्तस्य दत्तसुदन् ॥ सुदती ॥ संख्यायाः प्रकारे च ॥ वदप्रकारे ॥ योहा ॥ तदहतो
रित्यनेन ॥ वदस्यति ॥ महच्छदस्य देराकारस्य मासे ॥ महोश्वासौ देवश्च
महा ॥ महेश्वरः ॥ समासे सति दिवशाः दस्य चावो देसः ॥ द्यौश्च भूमि
श्च ॥ द्यावा भूमी ॥ द्यौश्च ॥ जाया शदस्य दंजं भावो वा निपात्यते ॥ जाया च
पतिश्च दंपती ॥ जंपती जाया पती ॥ आहूतिगण्डे उयम् ॥ अलुक्चित ॥ राक्
कचित्समासे हते तद्वितीपि विभक्तेरनुवर्तते ॥ ह्यष्टान्मुक्तः ॥ सो ५३

देवः ४

कान्मुक्तः॥ असुयोनिरस्येत्यसुयोनिः॥ उरसिलोमा॥ हृदिस्यका॥ कंठे
कालः॥ वाचोयुक्तिः॥ दिशोदण्डः॥ पश्यतोहरः॥ इत्यादि॥ समासे सतिस
मानाधिकरणेशाकपार्थिवादीनामध्यमपदलोपोवक्तव्यः॥ शाकप्रि
यश्चासौ पार्थिवश्च॥ शाकपार्थिवः॥ देवैनां पूजको ब्राह्मणः॥ देवः ब्रा
ह्मणः॥ आदेश्यद्वन्द्वे॥ द्वन्द्वे समासे सति कचिदादिपदस्य लोपो भव
ति॥ चकारादाकचित्॥ श्वश्रूश्च श्वसुरश्च॥ श्वसुरौ॥ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ॥
माता बन्धुः॥ द्वन्द्वे पूर्वपदप्रकारस्याकारादेशो भवति॥ माता च पिता च॥

सा स्वः

५५ मातापितरौ ॥ द्वन्द्वे सर्वदिक्त्वा ॥ वर्णश्च आश्रमाश्च इतरे च ॥ वर्णश्च
मेतराः ॥ वैपचिकरणं बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपौ वक्तव्यः ॥ भिन्नार्थनिष्ठ
संवैपचिकरणम् ॥ कुमुदस्य गंध इव गन्धो यस्य सा कुमुदगंधिः ॥ गं
धो देहि ॥ गंधशब्दस्य इकारोत्सादेशः ॥ उद्गंधिः ॥ पूतिगंधिः ॥ सुगंधिः ॥
सुरभिगंधिः ॥ हंसस्य गमनं इव गमनं यस्य सा हंसगमना ॥ दिक् संस्थे
संज्ञायां ॥ दिक्वाचि संख्यावाचिपदे संज्ञायां गम्यमानायां संमत्येते राम
उत्तरपदे तु ल्यार्थः ॥ अविग्रहोपि नित्यसमासः ॥ अश्वपदविग्रहोपि ॥ ५५

५२

नैसकडो जप्रत्ययो परतो वक्तव्यः ॥ वेयासीके ॥ दसैरथस्यापत्यं दशशरं
यिः ॥ पुरंदरस्यापत्यं पौंदरिः ॥ हस्तस्यापत्यं कार्त्तिकः ॥ रयायनरणे यरण्मि
यंगीर्णनडा विविधे पितृव्यस्य दैर्ग्य ॥ गङ्गादेर्नडादेरथ दैः स्त्रीतिङ्गा
पितृव्यस्य दैर्ग्य आयनरणे यरण्मि यइत्येते प्रत्य भवन्ति ॥ अ४ या४
पत्यर्थ ॥ गङ्गास्यापत्यं गङ्गायः ॥ वत्सस्यापत्यं वात्स्यः ॥ नाडायनः ॥ चा
रायनः ॥ अमुष्यस्यापत्यं आमुष्येयनः ॥ अत्रेयपत्यं अत्रेयः ॥ कपेर
पेफापेयः ॥ गङ्गायाः पत्यं गङ्गायः ॥ मत्स्या अपत्यं माहेयः ॥ पितृव्यसुर
सं

सा. स्वा. मातरि पितृभ्यां स्वसु. ॥ मातरि पितृशब्दाभ्यां परस्मै स्वसि शब्दस्य सकार
पत्यं पैतृव्य स्त्रीयः ॥ मातर्यसुरपत्यं मातर्य स्त्रीयः ॥ लुब्धं ह त्वेक कितं ॥
अपत्येर्धे उत्पन्नस्य प्रत्यस्य बहुत्वे सति क्वचिद्व्यन्य विविधये
लुब्धवति ॥ ॥ ठाठस्यापत्यानि ठाठाः ॥ वसिष्ठस्याप-
त्यानि वशिष्ठाः ॥ अत्रैरपत्यानि अत्रयः ॥ विदेहस्यापत्यानि विदेहाः ॥
देवते इदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता
यस्येति इन्द्रं ह विः ॥ सोमो देवता यस्येति सोमं ॥ देवदत्तार्थं सिद्धं वस्त्वद-
वदन्तं ॥ कचिद्व्योः ॥ पूर्वपदोत्तरयोः कचिद्विद्विर्वति ॥ अग्निम-

क्विपत्यं लोकात्तज्जेयम् ॥ २ ॥

सुकारे भवति ॥ १ ॥ राम
पु.

ततो रिदं क ळी आगि न मा र तं ॥ सु ह रो भा वः सौ ह र्दं ॥ अ च भा वे अ र
व क्त व्य ॥ रि तौ वा ॥ उ क्तः प्र त्य या वि ष यं त रे रि तौ वा भ वं ति ॥ क चि
र हि र्ज न व ति ॥ अ जो गौ र्य स्य स अ ज गुः ॥ गौ रि ति ह स्यः ॥ अ ज गौ
रि दं च नु रा ज ग वं अ ज ग वं वा ॥ कु मु द स्य गं ध द्रु व गं चो ज स्य
सौ कु मु द गं धि ॥ न स्या प त्पं स्त्री कौ मु द गं ध्या ॥ स्व सु र स्या चं ङा
म स्या सु र्यो ङा मः ॥ वि ळो रि दं वै ळ लं ॥ ठा व्यं ॥ कु ल्यं ॥ त्व दी
यं ॥ म दी यं ॥ च तु र श्च लो पः ॥ च तु र श द स्य च का र स्य लो पो भ वं ति ॥

गोः इदं ॥ कु ल स्य इदं ॥ २

सा स्याः

य२ सं१

को१

५७

एय रणियो प्रत्ययो परतः ॥ चतु र्गि स्थ्या पूर्व यंतु र्यः ॥ तुरीयः ॥ अन्य र्ये दक् ॥ अन्य
श द्दस्य दगा गमो भवति ॥ रणि प्रत्ये परे ॥ अन्य दीयं ॥ ष दीयं ॥ न दीयं ॥ अ
र्ध जर त्याः उदं ॥ अर्ध जर तीयं ॥ अर्ध पि रणियं ॥ कारका क्रिया युक्ते ॥ कारका
दप्येते प्रत्य^{या} भवेति ॥ क्रिया युक्ते क त्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुकु मे नर न्ते व
स्व कौ कु सं ॥ कु सं मे नर न्ते व स्व कौ सं भं ॥ स पुरा याः आगत स च जा तो वा
मा पुरा ॥ अच भावे षण् वक्तव्यः ॥ ज्ञा मे भवो ज्ञा म्यः ॥ धुरं वह तीति धुर्यः
के ले ये कोः ॥ कर्त्तृ नर य इ क इत्ये प्रत्यया भवेति ॥ भवाद्यर्थे रित्वं चैवा

रामः
५७

वैकल्यिकं ॥ कर्णदेभवः ॥ कार्णटकः ॥ कर्णटकोवा ॥ ऋणमादाढात
स्तत्रजातोवाणामीनः ॥ सध्रुवः सध्रुवः सध्रुवः सध्रुवः ॥ सध्रुवः सध्रुवः
चीनः ॥ तिर्यङ्भवः सिरश्चीनः ॥ यलोपश्च ॥ उपचायाः कचिद्यकार
लोपोभवति ॥ कन्यायां जातः कानीनः ॥ पुष्पेण जातः ॥ पोषीनः ॥ रु
वावा ॥ क्षत्रादेरियोवाभवति ॥ क्षत्राद्वयः क्षत्रियः क्षत्रियः ॥ शुक्राञ्जातः शु
क्रियः ॥ अक्षरैर्दीव्यतीति आक्षिकः ॥ शब्देवेतीति शाब्दीकः ॥ तार्क्षिकः ॥
त्यतनो ॥ किमादेरद्यादेर्भवार्थत्यतनोप्रत्ययोभवतः ॥ कुत्रभवः कु

सा. स्याः

पृ८

वत्यः॥ तवत्यः॥ अत्रत्यः॥ अद्यतनः॥ ह्यस्तनः॥ स्वस्तनः॥ सदातनः॥
सनातनः॥ स्यादर्थपिठिकाः प्रत्यायाः स्वार्थपिभ वंति॥ देवदत्त एव
देवदत्तकः॥ चत्वार एव वर्णः॥ चातुर्वर्ण्यः॥ चोर एव चौरः॥ अग्नि
नयोः परयो युष्मदस्मदोक्तवर्कादिः॥ अण्डेन परयो युष्मदस्मदोक्त
वर्कादिरादेशो भवति॥ तवकममकावेकवचनं तावकं॥ मामकं॥ ता
वकीनः॥ मामकीनः॥ युष्माकास्माकौ द्विवचनवहुवचनयोः॥
यौष्माकं॥ आस्माकं॥ यौष्माकीनः॥ आस्माकीनः॥ वतुल्ये॥ सा रामः
दृश्येथ वतु प्रत्येभवति॥ चंद्रेण तुल्यं चंद्रवन्मुखं॥ द्यौरेन तुल्यं द्यौः पृ८
यो वध

यस्मादेवेन सह प्रवर्तते तस्मै हतिनिमित्तं ॥१॥

वत् ॥ पदेन तुल्यं पदवत् ॥ भावेन तुल्यं यत् ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव +
स्मिन् भावेन तुल्यं यत् ॥ इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्म +
णता ॥ तां तस्य नित्यं स्त्रीलिंगत्वादाय ॥ समाहारेता च गुणश्च ॥ च यार्णं
समाहारस्येता ॥ जनानां समाहारो जनता ॥ ब्राह्मणत्वं ॥ ब्राह्मण्यं ॥
सौमनस्यं ॥ सौभाग्यं ॥ वैदुष्यं कर्मण्यपि यत् ॥ ब्राह्मणस्य
कर्म ब्राह्मण्यं ॥ रजः कर्म राज्ञ्यं ॥ राज्ञ्यं ॥ नोया ॥ लोहितादेर्दिति
न ॥ लोहितादेर्भावे इमन् प्रत्ययो भवति ॥ सचीडत ॥ लोहितिमा
का लीमा ॥ नीलिमा ॥ अरिमा ॥ लघ्विमा ॥ अरुमनि ॥ इमनिपे

॥५॥

216

५६

[illegible]

प्रत्ययैः भवतः ॥
वैजयंतीपताकापक्षस्यसर्वैजयंतिकः ॥ मायिकः ॥ कचिदप्रत्ययोरि
तः ॥ प्राज्ञः ॥ मातोपधाद्वलिनौ ॥ मकारंतान्मकारोपधादकारंताद
कारोपधाच्चवलिनौ प्रत्ययैः भवतः ॥ भगवान् ॥ धत्ती ॥ क्षत्री ॥ दंडी ॥
हृदती ॥ शमी ॥ शमवान् ॥ किम्बान् ॥ तडिदादिभ्यश्च ॥ ताडिदादि
भ्योवलिनौ प्रत्ययैः भवतः ॥ तडित्वान् ॥ विदित्वान् ॥ एतत्किंयत्तद् ॥
परिमाणवतुः ॥ किमः किर्यश्च ॥ किमः किमिदं शोभवति ॥ वतौ क्का
रस्ययकारः ॥ यत्तदोरा ॥ यत्तच्छ्रुदयोश्चैरात्वंभवति ॥ वतौ परं ॥ किं

सा. स्वा.

यान् ॥ यावान् ॥ तावान् ॥ आइ श्रैत हो वो ॥ एतद आकारान्तादेशो भव
ति ॥ पक्षे उ श्रयतावान् ॥ वतु प्रत्ययस्य वकारस्य वकारो भवति ॥ इ प्रा
न् ॥ शकारस्य कदेशार्थः ॥ तुंदादिरित् ॥ तुंदादिरित् प्रत्ययो भवति ॥ तुं
दित् ॥ उदरं ॥ अस्यास्तीति उदरित् ॥ औ नस्येदं तादुर ॥ उन्नतादंता
यस्य सदं तु ॥ अद्वादित् ॥ अद्वादित् गण प्रत्ययो भवति ॥ अद्वात् ॥
निद्रात् ॥ कपालत् ॥ अस्मायामेधास्रग्भ्योस्त्यर्थे विन्वक्तव्यः ॥ तपो रान
स्यास्तीति तपस्वी ॥ माया विद्यते यस्य सोमाया वि ॥ सकृन्मात्ता विद्य
ते यस्य सोमस्यी भवा सोमिन् ॥ वाचशब्दस्य गिन् प्रत्ययो भवति ॥

कुत्सितावाक्यस्य सः ॥

अस्पर्धे ॥ जिनेन कारोनुवंचार्थः ॥ तेन जमे जमा वा इत्यत्र नमवति
चकारस्य जकारो मास्तु ॥ वाक्ये विद्यते यस्य सौ वाग्मी ॥ प्रालापे कुत्सि
तभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये ॥ प्रालापे प्रत्ययो भवेत्तः ॥ वा
चातः ॥ वाचाटः ॥ ईषदपरिसमाप्तौ कल्यदेश्यदेशीयाः ॥ ईषदपरिस
माप्त्यर्थे कल्यदेश्यदेशीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ईषदपरिसमाप्तः
सर्वज्ञः ॥ सर्वज्ञकल्यः ॥ पटुदेश्यः ॥ पटुदेशीयः ॥ कविदेशीयः ॥ प्र
शसायोरूपः ॥ प्रशस्तो वै या करणो वै या करणरूपः ॥ भूतपूर्वचरु
॥ पूर्वदृष्टः दृष्टचरु ॥ प्राचुर्यवि

सा. स्वा.

॥

कारप्राच्याद्यादिषु मयह ॥ प्रोचुरो न्तं ॥ अन्तमयो यज्ञः ॥ स्त्रीप्रधानः
स्त्रीमयो जातमः ॥ अमृतमयः ॥ अद्भुतः ॥ मरुद्विकारो मरणमयो बृहः ॥
तदधीते वेद वेत्येवोरागं वेत्तव्यः ॥ व्याकरणं प्रधीते वेदवासी वेयाकर
णः ॥ शुशुशो भनोश्वः श्वश्वः ॥ तं वेदेति सो वश्वः ॥ न संधिश्चिर्द्विर्द्वं
संधि यौधौत यौधकारवकारयोः स्वरस्य राद्धिर्न भवति ॥ किंतु तयो
युडा गमो भवति ॥ इह उह इत्येता वा गमो भवतः ॥ वर्क विष्णु बंध
का ला वंश सुर्व मुकारः ॥ यकारा सुर्व मि कारः ॥ पश्चादादि स्वरस्य जि ॥ स
तिरिति च वरदिः इतो जातार्थः ॥ जातार्थ इतः प्रत्ययो भवति ॥ जा

रा. स

ह

ता लज्जायस्यासौ लज्जितः॥ तद्विधितः ता सुधा यस्यासौ शुचि तः॥
 तरतमैर्यस्विष्टाः प्रकर्ष्य॥ प्रतिशयेयैतरतमैर्यसुश्चरत्येते प्रत्य
 याभवन्ति॥ प्रतिशयेन हस्मः हस्मतरः॥ प्रतिशयेन शुक्तः शु
 क्ततमः॥ इयस्विष्टोडिताविति वक्तव्यौ॥॥॥ इति ऐतरेयः॥ उक्ता
 रोनुम्विधानार्थः॥ संमरुतो रतिदीर्घः॥ अतिशयेन लघुः॥ ल
 घ्वीयान्॥ पापीयान्॥ लघ्वीयसी॥ पापीयसी॥ लघ्विष्टः॥ पापी
 यः॥ गुर्वदिरेमयस्सुगारादि लोपश्च॥ गुर्वदिरेमरादिरादेशो
 भवति॥ इष्टमन्त्रैर्यसुश्चरत्येते परतः॥ ऐष्ट्यलोपो न भवति॥

सा. स्वा. योयमाश्रित्योत्पद्यते सते प्रति संनिपातः संनिपातलक्षणे विरतिमिदं तद्विधातकस्य उभये विना
 चकाराद्यकार लोपः ॥ गुरुप्रियस्थिर उरस्फुरवे हुन तं प्रव
 दं हीर्घ प्रशस्य वाढ युवन् अत्यस्थूलं हरविहिंसि प्रक्षुद्रं प्रतिका
 लां गारं प्रस्थं स्फुरं वरं हितं पंज्यां द्रवुं प्रसाधं यवं कं नस्थं वदं व
 से प्रक्षोदं लेदं ॥ प्रतिशयेन गुरु गरीयान् ॥ गरिष्ठः ॥ गरिमा ॥
 प्रियस्य प्रादेशः प्रेष्ठः ॥ प्रियस्य भावः प्रेमा ॥ प्रतिशयेन स्थूलः स्थ
 विष्ठः ॥ स्थवीयान् ॥ रद्वशदस्य ज्यादेशः ॥ ईलोपो ज्याशद्वीय
 सः ॥ ॥ ज्याशतत्परस्य ईयसुईकारलोपो भवति ॥ प्रतिशयेन प्र
 शस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ वहोरिष्ठयि ॥ वहोरतरस्य इकास्य यि
 प्रतिशयेन वहः ज्यायान् ज्येष्ठः ॥ प्रतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् द्राघिष्ठः ॥ २

प्रतिपादयति आयातयति
 रा. म.

प्रतिशयेन बहुः

प्रावि

वृत्त

भवति ॥ वहो स्थाने भूचादेशः ॥ भूयिष्ठः ॥ भूयान् ॥ वहो लोपो
भूचवहोः ॥ चकारात्कचिदीकारलोपः ॥ स्फुरस्य स्फुरा स्फुर्या
न् ॥ स्फुरिष्ठः ॥ उरोर्वरः ॥ वरीयान् ॥ वरिष्ठः ॥ शुवात्यंयोः करवा
कनीयान् ॥ यवीयान् ॥ कनिष्ठः ॥ यविष्ठः ॥ दूरस्य दवः ॥ दवि
यान् ॥ दविष्ठः ॥ प्रतिशयेन प्रतिकः ॥ नेदीयान् नेदिष्ठः
किमो व्ययादा रव्यातात्तरतमयो राम्वक्तव्यः ॥ किंतमो ॥ प्र
तिशयेन कुतः कुतः सरां परमाणां वः ॥ कुतस्तमो ॥ तेद्यामारेभ

सा. स्वा.

जो

पचति १

पठति १

कृतं ॥ उच्चैः सारंगायति ॥ प्रतिशयेन पचति तं ॥ प्रतिशयेन प
ठति तं ॥ परिमाणे द्वादश ॥ परिमाणे द्वादश ॥ द्वादश सटमात्र
इति ते प्रत्यया भवन्ति ॥ न परिमाणं स्यात्ति जा नुदध्नं न
लं ॥ शिरोद्वयं ॥ पुरुषमात्रं ॥ द्वयोर्वहनां चैकस्य सिधिरिति कि
मादिभ्योऽत्तरात्तमौ वक्तव्यौ ॥ का एव कतरो भवतोः ॥ तौ चैकः
तरः कतमो भवतः ॥ भवतो यस्मात्किं ॥ तत उद्गाहानु ॥ संख्येयवि
शेषावचारणे द्विचिभ्यांतीयः ॥ द्विषां संख्या पूरकः द्वितीयः ॥ त्रैसं
प्रसारणं त्रयाणं संख्या पूरकः त्रितीयः ॥ यदुतुरोस्थः ॥ यस्मात् संख्या

५१

५२

द्वेकाष्टनामात्वं संख्याया मुत्तरपदे ॥२॥

पूरकः षष्ठः ॥ चतुर्थः ॥ पंचोदं मरु ॥ पंचमः ॥ सप्तमः ॥ प्रष्टानां संख्या ॥
पूरकः ॥ प्रष्टमः ॥ नवमः ॥ दशमः ॥ एकादशोदं दुद ॥ एकादशः ॥ द्वादशः
इत्यादि ॥ विंशत्यादेर्योतमदु ॥ विंशतितमः ॥ विंशतितमी ॥ विंशतिः ॥ विं
शः ॥ विंशतेः सिलोपोवक्तव्यः ॥ शतोदं नित्यं शततमः ॥ संख्यायाः प्रका
रेषा ॥ द्विधा ॥ त्रयः प्रकारास्त्रिधा ॥ गुरोः ऽणच ॥ धाप्रत्ययान्तस्य ऽ
णो ऽणवा भवति ॥ चकारादि कल्यार्थः ॥ द्विधा ॥ त्रिधा ॥ द्विधं ॥ त्रिधं ॥
क्रियायाः प्रावरणौ ह्रस्वसु ॥ पंचवार्तनिति ॥ पंचह्रस्वः ॥ भुङ्क्ते ॥ सप्त
ह्रस्वः ॥ द्वित्रिभ्यां सुप्रत्ययो भवति ॥ द्विः ॥ त्रिः ॥ द्विरुक्तं ॥ त्रिरुक्तं ॥ *

द्वित्रिभ्यां संधाधमुभौ वा ॥

सा. स्वा.

वहूदेशस॥ वहूदेशस॥ तशसप्रत्ययो भवति॥ वहूवारानिति॥
वहूशः॥ शतशः॥ तयाय डो संख्याया॥ हितयं॥ अितयं॥ स्त्रीचेदि
तौयी॥ अितयी॥ दये॥ अये॥ जेद्योशदाज्जवलादयोवक्तव्यः॥ जं
द्योतः॥ जंद्योकारिकः॥ जंद्यिकः॥ स्त्रीपुंभ्यां ह्मणौ॥ स्त्रेण॥ पौ ह्म
शेषाः निपाताः॥ कात्यादयः॥ का संख्यायस्येति कति॥ छ छ छ
छ॥ ॥ इति तद्धित प्रक्रिया॥ छ॥ समाप्ता॥ छ॥ इति स्यादिः॥ रा. स
छ॥ ॥ सम्वत्॥ १८५७॥ सके॥ १७॥ २३॥ आश्विन मासे
ह्मपक्षे पंचम्यं गुरौ लिखितं मिदं पुंस्तकं गौरीसंकराख्यमिस्त्रेण

116

4

257

116

4